

Frane Adam

ALI (IN KAKO) JE "CIVILNA DRUŽBA" PREDMET SOCIOLOŠKEGA DISKURZA? (odgovor P. Gantarju)

Avtor osredinja svojo argumentacijo okrog dveh tez:

1) pojem civilne družbe (sicer) ni sociološki pojem v strogem pomenu besede (saj izvira iz politične filozofije 18. in 19. stoletja), toda vsebina, ki jo implicira je (tudi) predmet sociološke (analitične) obravnave.

2) ta obravnava je možna, če pojem civilne družbe in z njo povezano semantiko, ki jo pojem implicira, prevedemo v jezik moderne sociologije, denimo v teorijo modernizacije ali teorijo družbenih sistemov (N. Luhmann).

The author's argumentation is in the polemical manner concentrates around two thesis: 1) the concept of civil society is not sociological one in narrow sense of the word (it originates namely from the political philosophy of the 18th and 19th century), but the content it implies is (also) the subject of sociological (analytical) elaboration.

2) Such an elaboration is possible when the concept of civil society and it's semantics is translated into terms of modern sociological theory - such as theory of modernization or theory of social systems (N. Luhmann).

civilna družba, država, modernizacija, funkcionalna diferenciacija, družbeni podsistemi

Uvod

V drugem delu svojega teksta, ki je bil objavljen v zadnji številki Družboslovnih razprav (gre za tematsko številko o Civilni družbi in državi), začena Pavle Gantar polemiko z mojim in Pučnikovim referatom oziroma tekstom s trditvijo, da problematika civilne družbe ne spada v delovno področje sociologije, da gre za dva različna kategorialna aparata in diskurza (Gantar, 1988). Po njegovem mnenju je problematika civilne družbe privilegiran predmet prava in politologije. Ta teza, ki je omenjeni avtor ne uspe razviti, še manj dokazati, se zdi za okoliščine, v katerih je bila predstavljena, precej nenavadna. S tem prvič mislim na okoliščino, da se ta teza nanaša na simpozij o Civilni družbi in državi, katerega organizatorji in udeleženci so bili povečini sociologi. Seveda lahko rečemo, da so si sociologi prisvojili področje, ki jim izvorno ne pripada, ali da se gredo politologe, vendar pa se v tem primeru postavi vprašanje, zakaj politologi in pravniki ne prirejajo takih razprav (vsaj tako odmevnih) in s tem dokažejo sociologom, da to ni njihovo področje. Kot drugo bi omenil, da je bilo na omenjenem simpoziju predstavljenih kar nekaj referatov, ki se problematike civilne družbe lotevajo s tipično socioloških izhodišč. (Omenim naj referate V. Pešića, V. Pušića, V. Arzenška, Z. Djindjića in druge.) Gantar bi moral navesti vsaj prispevek V. Pešić (1988), ki je morda še bolj sociološko "profiliran" kot Pučnikov in moj. Zelo zanimivo je tudi dejstvo, da je Gantar s soavtorjem nedolgo po omenjenem simpoziju objavil članek, v katerem se zavzema za "akcijsko- sociološki model" kot način proučevanja problematike civilne družbe (Gantar/Mastnak, 1988, 152).

Te tri okoliščine, ki sem jih že uvodoma navedel, pa vendarle niso tako pomembne, saj so na koncu koncev "zunajtekstualne" narave. Mene tu zanima v prvi vrsti Gantarjev tekst. Zato se bom v nadaljevanju osredotočil na Gantarjevo pojmovanje odnosa med

civilno družbo in sociologijo v splošnem ter posebej na njegovo kritiko aplikacije teorije modernizacije na problematiko civilne družbe.

1. Civilna družba in sociologija

V znanosti v glavnem obstajata dve vrsti kritike, ki ju lahko pogojno poimenujemo kot imanentno in transcendentno kritiko. Pri prvi kritika (polemika) temelji na odkrivanju protislovij, pomanjkljive argumentacije, napačnih navajanj virov ipd. v tekstu, ki je predmet kritike ali polemike. Kritik v tem primeru ne potrebuje nujno neke teorije B, s katero bi dokazoval insuficienco kritizirane teorije A. Transcendentna kritika pa seveda predpostavlja obstoj alternativne teorije (ali koncepcije). Šele v luči teorije B se teorija A izkaže za pomanjkljivo ali napačno. Ponavadi gre za kombinacijo obeh tipov kritike, vendar je en tip v ospredju.

Pri Gantarjevi kritiki mojega teksta se zdi, da je v ospredju transcendentna kritika. Iz kritikovih izvajanj bi namreč lahko sklepali, da (mojo) teorijo A kritizira s stališča teorije B. Gantar se sprašuje: ... "kaj dobimo, če teoretski diskurz civilne družbe prevedemo v enega od klasičnih socioloških diskurzov...?" Iz tega izhaja, da omenjeni kritik pozna izvorni teoretski diskurz civilne družbe, ter da so vsi drugi diskurzi drugotnega pomena ali celo nekaj artificalnega. Pri podrobnejši analizi ugotovimo, da Gantar sicer ne razpolaga s teorijo, niti če jo pojmuje v najbolj ohlapnem in širokem pomenu, da pa uporablja tri različne konceptualne nastavke ali na kratko definicije civilne družbe.

Prvi konceptualni nastavek je vsebovan v poslednji izjavi: "Kategorialni aparat diskurza civilne družbe, če upoštevamo nekako spontano nastalo intelektualno delitev dela med družbenimi oziroma humanističnimi disciplinami, ne spada v območje sociologije. Je privilegirani predmet političnih in ustavnopravnih ved, zadeva vprašanje civilnih svoboščin, načinov omejevanja in samoomejevanja politične oblasti, pravne regulacije avtonomije delovanja posameznih družbenih ali celo pravnih subjektov itd." (Gantar, 1988, 47). Avtor tega nastavka ne razvija, niti ne pojasnjuje. Koncept civilne družbe enostavno definira z naštevanjem njegovih pojavnih oblik ali značilnosti. Zato v tem primeru ne moremo niti približno govoriti o teoriji. Vendar pa je bolj pomembno dejstvo, da Gantar s stališča tega konceptualnega nastavka ocenjuje pomen sociološke obravnave civilne družbe. Takšna obravnava pa seveda ne tematizira (saj to ne spada v njen kategorialni aparat) civilnih svoboščin, načinov omejevanja oblasti itd., elementov torej, ki konstituirajo po njegovem diskurz civilne družbe. Zato se mu sociološki pristop kaže kot nepotrebno poseganje v avtentični diskurz civilne družbe. Takole pravi: "Če lahko teoretsko in praktično problematiko civilne družbe izčrpamo v kategorijah teorije modernizacije, tedaj se zastavlja vprašanje smiselnosti uporabe pojma civilna družba... Pri Adamu in Pučniku je, vsaj tako se mi dozdeva, civilna družba 'le' drug izraz za modernizacijo, je drug izraz za tehnologijo reguliranja" (Gantar, 1988, 4). Gantarjeva interpretacija, da je civilna družba le drugi izraz za modernizacijo ni pravilna, saj sem v svojem prispevku poskušal opozoriti, da ima le modernizirana družba obeležje civilne družbe. Družbe, ki niso šle skozi proces modernizacije, tradicionalne ali semi-tradicionalne družbe (kot so socialistične) ne morejo biti civilne družbe. Očividno je tudi, da Gantar tu meša analitični pristop na eni strani ter normativni in politično-strateški pristop na drugi strani (prim. Keane, 1988, 14-29, Gregorič, 1988, 75). Na začetku citirano pojmovanje civilne družbe, ki ga pripisuje politologiji in pravu, torej analitičnemu diskurzu, prej lahko označimo kot normativni in/ali politično-strateški diskurz. Ker izhaja iz teze, da je avtentični diskurz civilne družbe le v okviru politologije, se mu kaže sociološki pristop upravičen le v toliko, v kolikor koncept civilne družbe v okviru tega pristopa "izkazuje nek hevristični višek" v odnosu do socioloških konceptov, kot so modernizacija ali tehnologija reguliranja. Iz Gantarjeve argumentacije vsaj implicitno izhaja, da je treba pod tem hevrističnim viškom razumeti normativno-mobilizatorski naboj, ki ga pojem civilne družbe nosi v

sebi in ki se v sociološki konceptualizaciji izgubi. Tega viška ali naboja pa seveda ne more zagotoviti politološko-analitičen pristop, temveč lahko pride do izraza v normativnem in politično-strateškem pristopu. Bistvo nesporazuma je v tem, da Gantar napačno povezuje civilno družbo s politologijo (pojem civilne družbe ni niti sociološki niti politološki, temveč pojem, ki izhaja iz politične misli in politične filozofije 18. in 19. stoletja, torej iz časa pred nastankom moderne empirične politologije in sociologije), ter da ne razlikuje med temi omenjenimi pristopi (diskurzi).

Drugi konceptualen nastavek vsebuje čisto druge intence. Razviden je iz naslednje izjave: "V novejših ('postmodernih') razpravah o civilni družbi, pa se s sociološkega zornega kota postavlja vprašanje, kateri so tisti (globalni) družbeni procesi, ki pravzaprav 'strukturno' omogočajo/podpirajo diferenciacijo pravnopolitičnih regulativnih mehanizmov od načinov družbenega delovanja in integracije" (str. 47). Evidentno je, da tu avtor govori o legitimnosti in smiselnosti sociološkega pristopa. Lahko samo ugi-bamo, zakaj te izjave ni uporabil kot izhodišče za ocenjevanje dometa in omejenosti sociološko-analitične elaboracije dinstinkcije civilna družba-država in drugič, zakaj ni s to elaboracijo povezal svoje prve, v bistvu normativne definicije. Če bi to storil, bi polemika z mano odpadla ali pa bi šla v čisto drugo smer. V svojem referatu oziroma članku sem namreč dokazoval, da lahko družbene procese in institucije, ki strukturno omogočajo diferenciacijo med družbo in državo (govorjeno v klasičnem diskurzu) najbolj ustrezno tematiziramo v kontekstu teorije modernizacije. Z drugimi besedami: civilne, to je politične in človečanske svoboščine in pravice, (samo)omejitev oblasti itd. civilna družba v ožjem pomenu besede, kot jo definira Gantar v svoji prvi definiciji) so možne le v okviru sistema, ki temelji na razlikovanju med družbo in državo. To razlikovanje zgodovinsko sovпада z nastankom moderne, je torej rezultat specifičnega, "okcidentalnega" (kot bi rekel Weber) procesa racionalizacije in modernizacije. Za razpravo o civilni družbi v socializmu ima to neke posebne reperkusije, o katerih bo govora v nadaljevanju. Ko torej apliciramo modernizacijsko teorijo na proučevanje civilne družbe, oziroma bolj točno, na shemo družba-država, identificiramo kulturno-zgodovinske, socialne in druge procese ter konstelacije, ki podpirajo, erodirajo ali onemogočajo vzpostavitev avtonomije družbenih sfer in od njih relativno neodvisno državno (pravno) organizacijo, oziroma politični sistem, ki to avtonomijo zagotavlja. V tem je bistveni pomen in donesek ne samo modernizacijskega, temveč slehernega sociološkega in politološkega raziskovanja v tem tematskem okviru. Gantarjeve pripombe in pritožbe, češ da tako raziskovanje pomeni tavitološko operacijo, se v luči njegove druge definicije (konceptualnega nastavka) same izkažejo za neutemeljene.

Velja opozoriti, da ni točna trditev, da so šele novejše, "postmoderne" diskusije odprle vprašanja, ki zadevajo rekonceptualizacijo odnosa družba-država s "sociološkega zornega kota", kot pravi Gantar (str. 47). Gouldner (1979) denimo, dokazuje, da je problematika samoregulacije in samoreprodukcije civilne družbe že od vsega začetka prisotna v sociološki teoriji. Predmet sociološkega opazovanja in opisovanja je moderna, civilna družba, kot se je razvila na Zahodu (Pešič, 1988, 105). To seveda ne pomeni, da problematiko, ki jo razpira pojem civilne družbe lahko analiziramo ali celo nadomestimo s poljubnimi (katerimi koli) sociološkimi teoretizacijami "družbe", je pa pri analitičnem pristopu in razvijanju pojma civilne družbe sociološki kategorialni aparat nepogrešljiv. To razvijanje pomeni "prevajanje", reinterpretacijo. Kot primer navajam tezo, ki pravi, da je "pacifikacija notranjih družbenih odnosov" (Pešič, 1988, 108) bistveno obeležje civilne družbe. Ta teza se da (kot je to storila omenjena avtorica) ustrezno razvijati in argumentirati v okviru Parsonsovega koncepta "societalne skupnosti".

Kar lahko rečemo je naslednje: brez "prevajanja" v sociološki diskurz ne moremo povedati o civilni družbi praktično nič analitičnega. To prevajanje pa ne pomeni tavitološke operacije, temveč nasprotno prispeva k bolj poglobljenemu razumevanju te kompleksne problematike.

Čeprav Gantar še v zadnjem odstavku (str. 49) podčrtuje vprašljivost tega prevajanja, pa ga v svoji tretji definiciji oziroma konceptualnem nastavku sam uporabi.

Takole pravi: "V tem primeru prehajamo od 'esencialističnega' koncepta civilne družbe k analitskemu konceptu, kjer je civilna družba opredeljena kot produkcija 'družbenosti', kot polje nastopa družbenih akterjev, obenem pa je zaščiten s pravno državo" (Gantar, 1988, 47). Problematika civilne družbe je tu prevedena v klasičen sociološki koncept družbenosti. Možna je sicer pripomba, da gre za nek drug, nov koncept (niti iz konteksta niti iz referenc ni razvidno, kaj si avtor pod tem predstavlja), vendar je ugotovitev jasna: analitski pristop zahteva prevajanje. Nenavadno je, da Gantar te ugotovitve (spet) ne vzame zares in se ne vpraša, ali niso pomisleki na račun sociološke konceptualizacije civilne družbe brez osnove. Odgovoriti bi moral torej na vprašanje ali je produkcija družbenosti le drugi izraz za civilno družbo ali ne. Če bi to storil, bi prišel do drugačnih rezultatov. Predvsem pa bi napisal bolj logično konsistenten članek.

Moram reči, da v Gantarjevih pomislekih, ki zadevajo sociološki status pojma civilna družba, tiči racionalno jedro. Striktno vzeto ta pojem res ni sociološki, vendar ni niti politološki ali pravni, kot to meni Gantar.

V antičnem, srednjeveškem in zgodnje-novoveškem pojmovanju "societas civilis" je zaobsežena enotnost družbenega in političnega življenja, privatne in javne sfere. Tudi Locke, kot eden prominentnih mislecev (zgodnjega) liberalizma, uporablja izraza "political and civil society" sinonimno. Vendar pa je pri tem že navzoče razlikovanje med predpogodbeno (naravno) in pogodbeno, torej politično ali civilno družbo. Le-ta postane izvor legitimnosti oblasti (vladarja), s tem pa je poudarjeno razlikovanje med državljanji in vlado. Čeprav je bil Hegel prvi, ki je v svoji Pravni filozofiji pojmovno konsekventno elaboriral razlikovanje med civilno družbo (bürgerliche Gesellschaft) in politično državo, lahko rečemo, da je že v okviru liberalne politične misli in doktrine uveljavljeno pojmovanje družbenega ustroja (socialnega sistema) v terminih razlike in ne več v terminih enotnosti. Ta semantični zgodovinski novum tematizira evolucijski prehod iz stratifikacijske v funkcionalno diferenciacijo (Luhmann, 1987, 68). Iz tega sledi, da je pojem civilne družbe tradicionalen, torej pojem, ki se je izoblikoval pred nastankom sodobne sociologije in politologije. Ne gre torej za prevajanje tradicionalnih socioloških konceptov v diskurz civilne družbe, kot trdi Gantar, temveč ravno obratno. Z drugimi besedami: sociologija (tudi politologija) je v svojem razvoju izoblikovala bolj precizen pojmovni instrumentarij za registriranje in opisovanje sociostrukturalnih sprememb, kot pa je to tradicionalen pojem civilne družbe oziroma razlikovanje med družbo in državo. V kontekstu teorije socialnih sistemov (kot sodobne, holistične sociološke teorije družbe) je razlikovanje (med družbo in državo) tematizirano kot funkcionalna diferenciacija, država kot politični podsistem (ki je eden družbenih podsistemov), družba pa je tematizirana kot kompleksen sistem, ki je diferenciran v avtonomne in specificirane podsisteme (kot so gospodarski, znanstveni, religiozni itd.). S tem je na sociološki način rekonstruirana in reinterpretirana stara problematika odnosa med civilno družbo in državo.

Na račun opisanega modela sociološke adopcije civilne družbe oziroma sheme družba-država, ki ga zastopa Luhmann in ki se mi zdi sicer prepričljiv, lahko naslovimo dve pripombi. Teorija socialnih sistemov ni univerzalna družbena teorija, nastala je na osnovi opisovanja sistemov, ki so strukturirani na način funkcionalne diferenciacije. To pa so razviti zahodni sistemi. Iz tega ne sledi, da ta teorija ni relevantna za realsocialistične sisteme, vendar je aplikacija in razlagalna sposobnost te teorije (kot vseh teorij, ki so nastale v kontekstu zahodnih družb) tu omejena. Ker realsocialistične družbe (še) niso funkcionalno diferencirane družbe (ravno ta okoliščina in ne morebiti ideološka spornost omenjene in drugih teorij je vzrok njihove omejenosti), ima v teh družbah tradicionalna koncepcija razlikovanja med družbo in državo še vedno določeno razlagalno in spoznavno vrednost. Po drugi strani pa vsebuje ta koncepcija nek poseben pomenski in mobilizatorski naboj (ki se v sociološko-analitičnem pristopu izgubi), ki pride do izraza v normativnem in politično-strateškem diskurzu.

Menim, in to sem poskušal tudi dokazati, da je vloga sociologije pri obravnavi problematike civilne družbe zelo pomembna in nesporna. Če civilne družbe ne pojmujejo kot samostojno in izolirano sfero državljanjskih iniciativ ali "produkcije družbenosti" (kar nekateri počenjajo), temveč kot kategorijo, ki svoj smisel dobi šele v

kontekstu razprav o tipu države in politične reprezentacije, socialni strukturi, politični kulturi in vrednostnem sistemu itd. (Pešič, 1988, 105), potem so vsaki dvomi o koristnosti in nujnosti sociološkega načina razmišljanja in uporabi sociološkega kategorialnega aparata odveč.

Povzetek bi bil naslednji: Pojem civilne družbe (oziroma kategorialna shema civilna družba-država) striktno vzeto ni sociološki pojem (kot tudi ni politološki), vendar pa je problematika, ki jo razpira in implicira ta pojem predmet sociološke obravnave (in tudi drugih analitičnih obravnav).

2. Civilna družba in modernizacija

Vsaj na prvi pogled se zdi, kot da gre pri Gantarjevi kritiki aplikacije "modernizacijskega teorema" na proučevanje civilne družbe za imanentno kritiko. Za ta pristop naj bi bil značilen nekakšen nereflektiran prosvetljski evolucionizem. Kritič se sprašuje, "ali je problematika modernizacije mogoče razlagati v relativno enoznačnih koordinatah racionalizacije in napredka?" Sklicujoč se na Offejevo trditev, da vsebuje modernizacijska paradigma analitično in normativno (vrednostno) komponento, pravi, da ni jasno, ali s to paradigmo opisujemo realne procese ali predpisujemo razvojno pot socialističnih dežel. Gantar mi tudi pripisuje "tiho prepričanje", da bodo morale iti socialistične dežele nujno po poti liberalizacije in sproščanja političnih in ekonomskih spon (str. 48).

Ti očitki in pripombe so v glavnem brez osnove, saj ne izhajajo iz mojega teksta. Gantar najprej imputira modernizacijskemu pristopu in moji recepciji le-tega neko vsebino in potem polemizira z njo. Značilno je, da razen Offejevega teksta ne navaja nobenega teksta o teoriji modernizacije, prav tako ne citira ali parafrazira niti ene teze ali odlomka iz mojega teksta. Zato nima smisla, da bi zdaj odgovarjal na omenjene pripombe.

Medtem ko jaz konceptualiziram proces modernizacije v terminih funkcionalne diferenciacije in emancipacije od tradicionalnih obrazcev individualne in kolektivne identitete (Adam, 1988, 11), Gantar zoži ta kompleksen proces na proces industrializacije. Citiram: "Socialistične revolucije so radikalen odgovor na izostalo modernizacijo. Tako v SZ kot v Jugoslaviji je revolucija sprožila nasilen in hiter proces industrializacije in z njim povezane socialne in prostorske spremembe, ki jih lahko razlagamo predvsem kot modernizacijski proces, kot aplikacijo modela tovarne na vso družbo" (Gantar, 1988, 48). Nič čudnega ni (celo malo komike je v tem), da s to definicijo nima kaj prida početi in zato postavi zahtevo po rekonceptualizaciji modernizacijskega teorema (str. 48). Najprej modernizacijskemu pristopu imputira svoje pojmovanje (ki je seveda v literaturi o modernizaciji že zdavnaj preseženo), potem pa s tem pojmovanjem polemizira oziroma ga označi za insuficientno. Pri tem pa se zdi, kot da on ve o modernizaciji ne samo več kot jaz, temveč tudi več kot vedo vsi drugi teoretiki. V tem pojmovanju je celo konsekventen, saj se mu tudi kapitalizem kaže (tako kot socializem) kot družba dela (str. 43). Takoj nato pa ugotovi, da so "transformacijske zmožnosti kapitalizma, kot vse kaže, dosti večje od tistih, s katerimi razpolaga socializem". Jasno je, da teh razlik v transformacijskih zmožnostih ne more pojasniti ravno zaradi svojega napačnega pojmovanja procesa modernizacije.

Sklep

V prispevku kolega Pavla Gantarja preseneča lahkotnost argumentacije in aroganca v definiranju lastne pozicije. Ne spušča se niti v pravo imanentno niti v pravo transcendentno kritiko. Toda njegova kritika je kljub temu ostra in samozavestna. Zaradi omenjene lahkotnosti in arogance pa včasih ni jasno, kaj kritizira in s kom polemizira.

Za Gantarjev članek je bilo že na drugem mestu (Gregorič, 1988, 76-77) ugotovljeno, da ne prispeva k razčiščenju dilem, ki so se izkristalizirale v dosedanjih diskusijah o odnosu civilna družba-država. Pričujoči prispevek oziroma odgovor na ta članek je to potrdil. Kljub temu pa sem nekatere Gantarjeve kritične pripombe obravnaval kot povod za izostritev in pojasnitev določenih dilem in pojmovanj, ki se vežejo na problematiko sociološke konceptualizacije odnosa civilna družba-država.

OPOMBE

1. J. Keane (1988) izpostavlja tri novejšje pojave, ki reaktualizirajo pomen razlikovanja med državo in civilno družbo: a) kriza države blagostanja; b) prestrukturiranje in delna reprivatizacija kapitalističnega gospodarstva; c) nova družbena gibanja.
2. Implozija družbenosti kot "čista civilna družba" naj bi bila creatio ex nihilo (Mastnak, 1988, 71), kar daje temu poskusu konceptualizacije (ki je sicer v nekaterih potezah zanimiv, vendar po moje ni perspektiven) pridih mističnosti. O tem, kako se da produkcijo družbenosti sociološko relevantno obdelati, priča članek Z. Djindjića (1988).

LITERATURA

1. Adam Frane (1988): O treh pristopih k pojmu "civilna družba". Družboslovne razprave, št. 5, Ljubljana.
2. Djindjić Zoran (1988): Društvena kriza ili društvena patologija, Gledišta, št. 5-6, Beograd.
3. Gantar Pavle (1988) - Sociologija in civilna družba, Družboslovne razprave, št. 5, Ljubljana.
4. Gantar Pavle/Tomaž Mastnak (1988): Pregled razprava o civilnom društvu u Sloveniji, Pogledi, št. 1, Split.
5. Gouldner Alvin (1979): Civil society in Socialism and Capitalism, v: Two Marxisms.
6. Gregorič Miloš (1988): Civilna družba in sociologija, Problemi, št. 4, 1988, Ljubljana.
7. Keane John (1988): Introduction, v: J. Keane (izd.): Civil Society and State, Verso, London-New York.
8. Luhmann Niklas (1987): Die Unterscheidung von Staat und Gesellschaft, v: Soziologische Aufklärung 4, Westdeutscher Verlag, Opladen.
9. Mastnak Tomaž (1988): Implozija družbenega/Civilna družba v čisti obliki, Problemi, št. 4, Ljubljana
10. Pešić Vesna (1988): Civilno društvo i pacifikacija unutrašnjih odnosa, Družboslovne razprave, št. 5, Ljubljana.